

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Сал-серілер поэзиясының қалыптасуы мен дамуына сүбелі үлес қосқан ерен тұлға

XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ даласындағы музыка өнерінің гүлденген кезеңі болғаны көрсетілген. Біржан Қожағұлұлының шығармашылығы бұл кезеңнің қазақ музыкасындағы келелі құбылыс болғандығы дәлелденген. Біржан салдың аса бай шығармашылығы және мүлтіксіз орындаушылық шеберлігі ақын есімін, оның өнер биігіндегі ұлылығын және даңқын барлық қазақ даласына паш еткізгендігі туралы айтылған. Оның ақындық кредосын айқындап берген белгілі «Біржан сал» өлеңі келтірілген. Ақынның барлық өмірі, оның замандас қауымдастарының барлық тарихы Біржан өлеңдерінде көрініс тапқандығы көрсетілген. Біржан сал шығармаларының қазақ халқының классикалық әндер қазынасына енгендігі пайымдалған. Ешқашан ұмытылмас Біржан Қожағұлұлының домбырашылығы қазақтың әуен өнерінің жаңа буынына сабақтасып ұштасқандығы дәріптелген. Көрнекті ақынның есімін мәңгілік етуге бағытталған жұмыстарды одан әрі жалғастыру қажеттігі жөнінде қорытынды жасалған.

Кілтті сөздер: XIX ғасырдың екінші жартысы, гүлдену кезеңі, музыкалық өнер, қазақ музыкасы, ән шығармашылығы, орындаушылық шеберлік, Біржан сал шығармалары, жаңа буын, қазақтың ән өнері.

Kipicne

XIX ғасырдағы қазақ халқы мәдениеті тарихынан елеулі орын алатын ірі ақын-композиторлардың бірі — Біржан Қожағұлұлы. Ол сахарда өз алдына ақындық мектеп құрған, ұлттық музыка тарихында жарқын із қалдырған импровизатор, әнші. Ақындық өнердегі өнер жұлдызы Сарамен сөз сайысына түсіп, меруерттей мөлтілдеген гауһар мұра қалдырған дархан дарын.

Ұлы жазушыларымыз Біржанның Сарамен айтысына өте жоғары баға берді. Айтыстың мәнділігі С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқановтардың назарларына ерте ілінді.

Біржан салдың асқақ әншілігін, ақиық ақындығын алғаш жүрегімен терең түсініп суреттеген, өлеңнің өрен жүйрігі Сәкен Сейфуллин болды.

*Өлеңмен ән шырқаса, дерсің бұлбұл,
Жандыға шалдырмаған бейне дүлдүл,
Жарысқа ұлы дүбір мүдірмеген,
Құлашын үдей сілтеп жайнап гүл-гүл.
Ән салса арыстандай ақыратын,
Әуелі қалтыратып жапыратын.
Саңқылдап даусы кетіп алты белге,
Көркем ән маңдағы елді шақыратын.
Қазақта кім білмейді Біржан салды,
Ағызған қызыл тілден шекер-балды.
Сан ақын жарысқанда талай тойда,
Үздік боп бәйгені ақын Біржан алды, —*

деп Біржанның топты жарған майталман жүйрік ақындығы мен алты қырдан даусы асқан әншілік өнерін бүкіл қауымға мақтан, үлгі етті.

Ұлы жазушы М.О.Әуезовтың пікіріне жүгінсек, Біржан сал — «сахараның бір ғажайып алыбы», ал академик А.Жұбановтың ойынша, «Біржан — қазақтың халықтық музыка мәдениетінің алыбы».

Даңқты Үкілі Ыбырай Біржан салдың Омбыда «Шалқыма» әнін қалайша шалқыта шырқағанын келешек ұрпаққа былайша мөлдірете баяндап кеткен: «Патшаның баласы келеді, соған ақындар да жиналады деген лақап тарайды. Қалың жиын ортасына кеп, әндерін тыңдадым. Астына ақ боз ат мінген, басында үкілі бөрік, қолында үкілі домбыра, үстінде қаптал шапан, мойнында ақ торғын орамал, сұңғақ, келбетгі, қыр мұрынды, ақсұр адам, егде тартып қалыпты. Сұлу даусына ұйығаным сондай, бір орында тұра алмадым, айналып теңселе берсем керек» [1; 119].

Жаратылыс Біржан салға жоғары дәрежелі рухани қабілет, суреткерлік қасиет, ұшқыр қиял, телегей шабыт сыйлаған. Ол орыс, қырғыз, башқұрт, ноғай тілдерінде шырқата ән айтқан. Егер де бір

апта бойы жыр толғап, ән шырқаса бірде-бір қайталау болмайды екен. «Бірғағын тоқсан құбылтып, әсем әуенін серпінді де толық күшті дауыспен шырқап, құйқылжытып салатын кең тынысты әншілік өнері ойын-тойға, жиын-думанға жиналған халықты қайран қалдыратын болған. Біржанның даусы керемет зор, әнді шырқай салғанда бес-алты шақырымдағы ауылдар түгел естіп қайран қалып, жым-жырт болып тыңдайды екен» [2; 17].

Біржан салдың туындылары дәстүрлі қазақ әндерінің классикалық үлгілері ретінде қазақ мәдениетінің алтын қорынан орын алды. Олар әншілер Ғ.Айтбаев, Қ.Байжанов, Ә.Қашаубаев, Ж.Елебеков, М.Ержанов, Қ.Бабақов, Қ.Лекеров, М.Шалқаров, Т.Арғынбаев, Қ.Байбосынов, тағы басқалардың орындауында ел арасына кең тарап, халық игілігіне айналды.

Біржан салдың өмірбаянына қатысты деректер

Біржанның туған, өлген жылдары туралы бірнеше түрлі деректер ұсынылып келеді.

Сәбит Мұқанов Біржанның өмірбаянын өз оқырмандарына былай таныстырады: «Сарамен айтысқан өлеңінде Біржан өзін «Арғынның Алтай — Қарпық ақтанкерімін» деп таныстырады. Шынында Біржанның руы Арғын емес, Керей. Керей ішінде Ақсары, оның ішінде Көшек. Біржанның ағайындары қазіргі Көкшетау облысы, Еңбекшілер ауданында Біржанның моласы «Степняк» руднигінің «Лермон» деген шахтасының қасында. Біржанның өзі «баласы Қожағұлдың атым Біржан» дейді. Қожағұл — оның әкесінің әкесі. Өз әкесі — Тұрлыбай.

Өлер алдында шығаратын Біржанның бірнеше ауыз өлеңі Теміртас, Асыл, Ақық деген балаларының аттарымен басталады. Асыл мен Ақық қыздары, Теміртас ұлы. Теміртас Біржан өлгенде үш жаста болған. Біржан өзінің өлеңінде Теміртасты «55-ке келгенде көрген қалқам» дейді. Біржан 58 жасында, 1891 жылы, өлген. Сонда ол 1833 жылы туған болады. Ең анығы осы. Бұрынырақта Біржанды 1825 жылы туып, 1887 жылы өлді деп жаңылыс айтқан» [3].

Көрнекті ғалым Х.Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты оқулығында мынадай дерек келтіреді: «Біржанның басына қойылған ескерткіште оны 1835–1897 жылы жасаған деп көрсеткен. Ал өзі Теміртас деген баласымен мақұлдасқан (қоштасқан) сөзінде 65 жасқа келгенін айтқан: «Жасына алпыс бестің келгенімде, құдайым берді науқас ғаріп басқа», — депті. Осы сияқты қолда бар деректерді зерттеу үстінде, біз Біржан 1831–32 жылдары туып, 1897 жылы қайтыс болды деген пікірлерді қостаймыз. Ол Көкшетау облысы, Еңбекшілер ауданы, Степняк қаласының тұрған жерінде, атамекені — Қожағұл бұлағында туыпты. Біржанның өз әкесі Тұрлыбай — момын, шаруа, болған. Ал, атасы — Қожағұл дәулетті адам. Біржанды жас шағынан бауырына басып, өз тәрбиесіне алған, оның маңдайынан қақпай, масайрата еркін өсірген, жасынан ауыл молдасына беріп оқытып, өзі жиған өмір тәжірибесін үйреткен осы беделді шешен-би — Қожағұл болса керек» [4].

Профессор С.Негимов Біржанның атасы Қожағұл туралы мынадай қосымша мәліметтер береді: «Біржан салдың өнерпаздық ортасына, ақындық-әншілік мектебіне, шығармашылық өмірбаянына зейін аударар болсақ, атасы Қожағұл білікті би, ділмар-шешен, түйе палуан болған. Хан тұқымдарымен тонның ішкі бауындай жақын болған. Қытайға екі рет елші болып барған. Әлкей Марғұланның көрсетуінше, Шоқан Уәлиханов Петербордағы өнер көрмесіне Қожағұл елшінің алтын ер-тоқымын, алтынмен безендірілген қанжарын тапсырған. Алтынның ну ортасында бұлаңдап өскен ерке Біржан да небір зергерлерге нешеме алуан бұйымдарды (алтын жүген, алтын ер, алтын шідер, алтын балдақ) істеткені мәлім» [1; 117].

Ахмет Жұбановтың пайымдауынша, Біржан «...Степняк қаласынан бір шақырым жердегі Ермол деген жерде 1831 жылы туған. Ол жерді бұрын «Қожағұл ауылы» дейді екен. Біржан Қожағұлдың Тұрлыбай деген баласынан туған. Бірақ кішкене күнінен үлкен шешесі бауырына салып, асырап өсіріп, өздері «біздің баламыз» деп кетсе керек. Сондықтан Біржан Қожағұлдың баласы болып атанған. Екіншіден, Қожағұлдың қолында болуына бір себеп — Тұрлыбайдың дәулеті шағын болады да, Біржан Қожағұлдың қолында кемдік көрмейді. Ал, бері келе өз әкесі Тұрлыбайдың қолына шығады. Тұрлыбай дәулет жағынан ғана шамалы болмай, ақылға да аса жарымайды. Қатаң, өнермен ісі жоқ, малдан басқаны түсіне қоймайды...

Теміртастың берген дерегіне қарағанда, Біржанның арғы атасы Бертіс ертеректе Обаған өзенінің бойын мекендейді. Бері келе Көкшетау өлкесіне көшіп келіп, Жөкей көлінің шығыс жағына қоныстанады. Бертіс осы қонысында қартайып барып қайтыс болады. Бертістен: Ақшуақ, Айшуақ, Жаншуақ, Қожамқұл, Қожағұл деген бес ұл болады. Біздің бұрынғы айтып жүрген Ержан мен Нұржан — Айшуақтың балалары. Қожағұлдан: Тұрлыбай, Нұралы, Ералы туады. Тұрлыбайдан Біржан болады. Біреулер Біржан — Нұралының баласы, әкесі ерте өліп Қожағұлға бала болып кеткен

деп те айтады. Әрине, Біржанның қазақтың халық музыкасында алатын орны үшін оның әкесінің кім болғанының шешуші себебі жоқ. Біз жаңадан қосылған деректерді оқушыларымыздың алдына тартқымыз келеді» [5; 34–36].

Профессор Е.Ысмайылов өзінің «Біржан салдың ақындығы» деген еңбегінде: «Біржан 1834 жылы бұрынғы Көкшетау дуаны, Ақсары болысының ішінде Бурабайға жалғас қалың тоғаймен қоршалған айдын шалқар Жөкей көлінің жағасында дүниеге келген. Көкшенің сексен көлдерінің бірі Жөкейге жақын төңіректен суы күмістей сылдырап мөлдір бұлақтар ағады. Соның бірін осы күнге дейін ел Қожағұл бұлағы деп атап келген. 1870-жылдары Көкшетау дуанының жері мен елін аралаған Батыс Сібір өлкесінің жер-су мекемесінен келген И.Я.Славцов дейтін агроном, 1824 жылы Көкшетау дуаны ашылатын жиында Ақсары болысының беделді биі Қожағұл Дербіс баласын атайды. Оның ауылы Қожағұл бұлағының бойында дейді. Бұлақ пен Жөкейдің арасы он шақырымнан аспайды. «Мың жарым жылқы біткен» Қожағұлдың қысқы күнгі мекені көл мен бұлақ төңірегі болса, жазғы жайлауы одан алыс кең жазықтағы Мамай көлі, Майлысар алқабы екен. Бір жағы айдын шалқар көл, сыңсыған қалың орман, екінші жағы сылдырап аққан ерке бұлақ, үшінші жағы кең жазық, малдың өрісі, төртінші жағы Көкшенің биік те кербез шың-шоқыларымен жалғасып жататын қырқа, адыр, төбелер — барлығы да адам қолдан жасағандай әсем бір поэзиялық дүниедей сұлу жер болашақ дархан ақынның әсемдік қиялын еріксіз тербесе керек» [2; 9, 10].

Жоғарыда келтірілген деректерді қорытындылай келе біздің айтарымыз, Біржанның өмірбаяны өз мезгілінде жазылып алынбаған. Оның замандастарының, туған жақындарының естелік әңгімелері бойынша кейін бір жүйеге келтіріліп жазылып келеді. Соңғы жылдары жарық көрген туындыларда [6–8] Біржан Тұрлыбайұлы, Қожағұл немересі 1834 жылы сол кездегі Көкшетау дуаны, Ақсары болысының ауқатты ауылдарының бірінде туып, 1897 жылы дүние салған деп көрсетілген.

Біржан бала жасынан әнге құмар болып өседі. Ауылға келген әнші, жыршы-күйшілерді ұйып тыңдайды. Ойын-сауық, алтыбақан, шілдеханаларда ән салып, «әнші бала», бертін келе «әнші жігіт», кейіннен «әнші Біржан» атанады. Біржанның ерекше ақын-сазгер дарындылығын бағалаған халық, оған «сал» атты қосымша береді. Біржан 15–16 жастан елдегі белгілі ақын-әншілердің соңынан еріп, атақты ақын-шешендердің сөздерін, әндерін жаттауға бой ұрған. Жасы жиырмаға келгенде ән шығара бастаған. Бойында әншілік дарыны бар, домбырада шебер ойнайтын Біржан бірегей сазды-поэтикалық шығармаларды дүниеге келтірген. Ел аралап, алуан түрлі айтыстардың ортасында жүрген. Айналасына дарынды жастарды жиып, өзіндік көшпелі театр құрған.

Рулық-патриархалдық әдет-ғұрыпқа қарсы шығып, жырына әйел теңсіздігін, әлеумет күйін арқау еткен өнерпаздың өмірі қиындықтар мен мұқтаждыққа толы болды. Қуғынға ұшырап, руаралық қақтығыстардың куәгері болып, ауруға шалдыққан ол 63 жасында дүниеден озды.

Біздің заманға Біржан салдың алпысқа жуық әндері жетті [9; 499]. Бұл әндердің әлеуметтік мазмұны терең, тәрбиелік маңызы зор. Біржан әндерінен XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, дүниетанымы кеңінен көрініс тапты.

Біржан шығармаларында махаббат тақырыбының негізгі орын алуы

Біржан туындыларында махаббат тақырыбы негізгі орын алады және осы тақырыпта оның «Айтбай», «Ләйлім шырақ», «Жамбас сипар», «Қаламқас», «Алтын балдақ», «Ақсеркеш», «Керкекіл», «Бірләң», «Ғашығым», «Ғашық жар», «Мақпал», «Айжан қызға», «Орынтай», «Қалқама», «Ақжорғажан», т. б. арнау өлеңдері — ақынның бойындағы өмірі өшпес жастық жалынының жарқын бейнелері, достық пен махаббат сезімдерінің айнадай анық көріністері. Жоғарыда аталған Біржан шығармалары — ғашықтар сырын тереңнен толғайтын үлкен ақындық тебіреністің туындылары.

Мысалы, «Жамбас сипар» әні [7; 340] жастық дәуренді аңсаған әсем де ерке, лирикалы әуен:

*Ұшына орамалдың түйдім сусар,
Көп жылқы көкалалы көлде жусар.
Кешегі ел қыдырған есер шақта
Ән еді Біржан салған «Жамбас сипар».
Деген соң біз қартайдық, біз қартайдық,
Белгісі қартайғанның — серттен тайдық.
Қанекей соныменен шыққан мүйіз,
Қасына сұлу қыздың көп жантайдық.*

Әрине, жастық пен кәрілікті салыстырған ақынға сұлулармен сырлас болған романтикалық өмірдің қызықты да тәтті болары хақ. Оның жүріп өткен жолы, сабақтасқан өмір тіршілігі лирика сарынына толы ғашықтықты, махабатты жырлайды, әлдилейді.

Бірде Біржан ел аралап жүріп, Ақтентек деген байдың үйіне келеді. Шай ішіліп, қазақ әдетінше жөн сұрасқаннан кейін, ақын домбырасын алып әндетеді. Үй ішіндегі адамдар тамашалап тыңдайды. Әсіресе әншіге қарап көзін айырмай отырған сұлу Ажар, Біржанның көз қырына ілігеді. Ақын небір жақсы әндерді бірінен соң бірін тоғытады.

Біржан сол ауылда бірнеше күн болады. Кетерінде Ажар қызға арнап ән шығарып («Ақтентек» деген ән [8; 163]), «жолаяғым» деп тартып кетеді:

*Қызы едің Ақтентектің Шұға, Мақпал,
Әр жерде сабырлы ерді тәңірім сақтар.
Көңілің бір-біріңнен болса асыл,
Ауылын сұлу қыздың жігіт жақтар.
Қызы едің Ақтентектің Ажар атың,
Ешкімнен кейін емес салтанатың.
Алыстан ат терлетіп келіп едім,
Жүрмісің аман-есен, перизатым.*

Қазақта әннің аты кездейсоқ бір сөздермен аталып кететіні сияқты, бұл ән халық аузында (Ажар сұлуға арналғанымен) «Ақтентек» (Ажардың әкесінің аты) деген атпен жайылады.

Біржан сал реті келген жерде, жағдайы туғанда ән шығарып отырған. Бірде ол ел аралап жүріп, Қозыбайдың үйінде болған мәжілістің үстінен шығады. Айтушылар Біржанның «Жаймашуақ» деген әні [10; 61] сонда шыққан деседі:

*Көл жағалай бітеді көкше құрақ,
Ән салмағың қайда еді-ау, Ләйлім шырақ!
Қозыбайдың үйінде мәжіліс боп,
Біржан салған ән екен «Жаймашуақ».*

Әннің атының өзі Біржанның ол бір кезде көңілінің көтеріңкі, өмір соққысын әлі көре қоймаған уақытында туғанын дәлелдейді.

Біржанның көпке белгілі «Айтбай» атты әні [10; 52] де осындай жағдайда шығарылған:

*Атымның қақ тұрады сауырына,
Қос тепкі салып келем бауырына.
Қолынан шай құйдырып ішейін деп,
Келеміз Айтбай сұлу ауылына.*

*Мамекең Айтбай десем күлімдейді,
Сұр жорға астымдағы сүрінбейді!
Аққудай аспандағы жүз құбылтып,
Сал Біржан ән салуға мүдірмейді.*

Айтбай — қыздың аты. Қазақта қыздың соңынан ұл тумаса, қызға еркектің атын береді. Айтбайдың аты қойылуда да солай болған. Бұл ән — Біржанның кесек шығармаларының бірі. Қазақстан композиторларының «Айтбайға» бірден «ауыз салулары» кездейсоқ тәбеттің бұйрығы емес, әннің терен музыкалық қасиетінің әсері [5; 39, 40].

Қазақтың әншілік өнер дәстүріне ақын ерекше жаңа леп, соны сарын әкелді. Бұл жағынан алғанда Біржан сал нағыз жаңашыл әнші. Ол жастықты, махабатты қасиеттеп жырлады. Жастық дәуреннің қимас сәтін ыстық жалынмен, қуатты әуенмен өрнектеді. Адам сезімінің асыл да аяулы қасиеттері — Біржан әндерінің негізгі арқауы.

Әсіресе «Ғашығым», «Бірлән», «Қаламқас», «Ғашық жар» әндері — Біржан салдың әншілік даңқын бүкіл кең байтақ қазақ даласына кеңінен танытып, таратқан рухани асыл мұра. Мәселен, «Ғашық жар» атты өлеңінде [10; 60]:

*Қиын екен жалғанда сүйген ғашық,
Сөйлеспесе екеуі мауқын басып.
Жапырақ жарған ағаштай, жан сәулешім,
Топ ішінде тұрса екен шоқтығы асып, —*

деп, топ сұлулар ішінен оған көрінер өз ғашығын тапқандай болады. Ал «Ғашығым» деген әнінде [10; 59]:

*Ғашықпын тағат-сабыр ете алмаған,
Мұратқа көп ізденіп жете алмаған.
Қайырса қара қарға қаз алмайды,
Жібекті жүн қылады, түте алмаған, —*

деп, оған да місе тұтпай ілгері асады.

Ақынның көз алдына тағы бір кербездің тұлғасы елес береді:

*Астымда Керкекілім бұлаңдайды,
Сұлу қыз кербезденіп сылаңдайды.
Ауылын сүйген жардың іздеп бармай,
Көңілім еш уақытта тына алмайды, —*

дейді Біржан «Керкекіл» атты туындысында [10; 57].

Одан кейін ол Қаламқасқа көз қадап, сөз салады («Қаламқас» атты шығармасы [10; 53]):

*Мен жаздым сәлемдеме Қаламқасқа,
Сүйгенім болмаған соң сенен басқа.
Бір жауап құрбысына қайтарар деп,
Жалынып мұңымды айттым Сұлушаиқа.*

Талай сұлулар ауылын аралап шыққанда Біржанның жүрегі елжіреп, жаны сыздайды. Кейде есінен адасқандай әсер алады. Бірлән қызды көріп мынадай күйге түседі («Бірлән» атты өлеңі [10; 58]):

*Қарағым, айналайын, көз көргенім,
Жоқ сенен көңіліме өзге менің.
Сөзің бал, тісің меруерт, беу қарағым,
Есімде «мен сендік» деп сөз бергенің.*

*Көрінер сұлу жирен жарағанда,
Шаптарың гүл-гүл жайнар тарағанда,
Таңданып жығылуға таянамын,
Мойныңды бұра тастап қарағанда.*

Біржан әндерінің ішіндегі бір белдісі — «Ләйлім шырақ» атты өлеңі [10; 73]. Ақынның дауыс байлығымен байланысты шырқалатын осы көпке белгілі шығарма туралы профессор С.Негимов былай толғанады: «Ән шығарманың өмірбаяны болатыны белгілі. Белгілі бір себептерге байланысты туындайтыны хақ. «Ләйлім шырақ» әнінің тууы жайлы түркі руханияты мен халық ауыз әдебиетінің білгірі, көрнекті тілші-ғалым Ғайнетдин Мұсабаев былайша әңгімелеген-ді: «1946 жылы Көкшетау облысы, Еңбекшілдер ауданындағы алтын кені Степняк тұрғыны қарт Мұқаннан естідім.

— Балам, жасым 87-де, марқұм Біржанның қырық шақты әнін де білем, бірақ бәрінен маған қымбатты да, қасиетгісі де — «Ләйлім шырақ» әні, бұл әнді Біржан бозбала күнінде Жолдыөзек бойындағы Қарауыл елінде салдық құрып жүрген жас шағында бір қызға ғашық болып шығарған екен. Сол қызбен көңіл қосқан Біржан қолға түсіп, аяқ-қолы байлаулы байдың ас-суы тұратын қараша үйіне қамалады. Кеше ғана оның айналасын қоршаған жігіт-желең, қыз-келіншектерден қадірменді құрбысына жан тартқан біреулері қолын шешіп, босатып жібергенде атына барса, бұрынғы шідері жоқ, атының аяғы тұсаулы екен. Қара түнде ауылдың сыртында атын ерттеп, шылбырынан ұстап отырып, осы әнге басқан екен» [1; 119]:

*Ләйлім шырақ дегенде, Ләйлім шырақ,
Таудан аққан құм қайрақ сен бір бұлақ.
Қайыс болсын, жіп болсын, неге керек,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ.
Өзіме бер, шідерім тауып алсаң,
Елу теңге берер ем, сүйінші алсаң.
Жерде шіріп қалса да өзіме бер,
Шыбын жаным қиылсын, бітім алсам.*

Сонымен, ақынның «Ләйлім шырақ» әнінің негізгі арқауы Ләйлімге деген ыстық махаббаты, іңкәрлігі, жүрек лүпілі айқын сезіліп тұр емес пе?! Әндегі драмалық, лирикалық кейіп Біржанның биік шеберлікке ие болғанын көрсетеді.

Біржанның Абай елінде қонақ болуы

Есейе келе Біржан сал өз аулында тұрақтамай, ел кезіп кетеді. «Үш жүзді сайран қылған Біржан едім» деп өлерінде өзі айтқандай, қазақ жерінің барлық түкпірін аралайды. Ел көреді, жер көреді, талай той-думандарының сәні, көркі болады. Көршілес елдер, халықтар өмірімен танысады. Омбы, Орынбор, Қызылжар, Көкшетау, Семей сияқты үлкен қалаларда болады. Құлағына жаңа ән ырғақтары сіңеді. Жас ақын жүрген жерлерінің бәрінде бүгінге дейін ел аузында жүрген, халқымыздың өшпес мәдени қазынасына айналған әндер шығарады.

Біржан сал ән сапарымен ел аралап жүріп, бірде Абай аулына барып қонақ болады. Әрине, асыл кыр мен асқақ әннің түйіскен тұсының кезі өз алдында бір төбе әсем әңгіме.

Данышпан Абай Біржанның ән өнерінде ата-баба салып кеткен қара жолмен жүре бермей, тыңнан із салғанын, оның үлкен талант иесі екенін дөп басып танып, әндеріне де, орындаушылық өнеріне де жоғары баға береді. Біржан салды өз құлағымен тыңдаған жас Абай:

*Құлақтан кіріп бойды алар,
Әсем ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең — менше сүй, —*

деген мәңгілікке жетерлік сөз қалдырған.

Абаймен кездесуі Біржанның композиторлық, әншілік, ақындық өнерінің дами түсуіне үлкен әсер етеді. Академик А.Жұбановтың сөзімен айтқанда: «Әрбір күшті дарынға тән нәрсе — Біржан бұл сапарын ізсіз қалдырмайды». «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңіне ән шығарады. Біржанның музыкасы, әрине, біз білетін Абайдың түрлеріне жанаспайды. Мұнда әншінің шығармашылық дәстүрі сақталған. Абай музыкасындағы ән бірден үлкен дыбыстық секіру арқылы басталмай баспалдақтап, төменнен жоғары қарай өрлеп шығады. Ой-қиялы арқылы ұзын қайыңның тамырынан бастап басына дейін көз жіберіп біраз тамашалап тұрғандай. Өте жұмсақ, ойлы, философиялық астары бар шығарма. Ән сөзінің мәнін, сырын Біржан өзінше ашады, өзінше музыка тілімен талқылайды. Мұнда өзінің бұрынғы музыкалық қазынасына Абай ауылына барғаннан қосылған жаңа арна бар екені сезіледі. Дарынды композитор, жазба поэзияның ой-қырын ақтарып, үңіліп, ішкі-сыртқы қасиеттерін зерттейтін, қолында құралы — білімі болмаса да, жан байлығының, шығармашылық күшінің арқасында өзіне ой салған, тербеткен тақырыпты музыкалық жағынан меңгере алады. Халық арасына көп жайылмаса да, бұл әннің кей кездерде Біржан қолынан шыққандығы дауға түсетін уақыттары болса да, шындық Біржан жағында екендігі көзге бірінші түсе береді. Біздің қолымызда үнемі аз болатын деректер, халық қайраткерлері — әншілердің, ақындардың шығармашылық байланысы болатын. Міне, осы тұрғыдан Біржанның Абай шығармашылығымен, оның айналасымен танысуы — қазақтың халық композиторлары арасында болған игі байланыс» [5; 48].

Біржанның поэзия алыбы Абаймен кездесуі М.Әуезовтың «Абай жолы» романында жан-жақты суреттелген. Ақынның осы сапарындағы көңілге түйгендері кейіннен оның шығармаларынан ерекше орын алып отырды. Сарамен айтысында: «Ыбырай жас жолбарыс жүректенген» деп, сөз ретінде жас Абайдың жүректілігін, алғырлығын тілге тиек етсе, «Орта жүз Абай қойған атын батпай, үйіне ояз кірмес жауап қатпай» деп, қас-қабағымен ғана емес, қаһарымен де исі қазақ жұртын дірдек қақтыратын ояздың өзі Абайдың үстіне рұқсатсыз басып кіре алмайтынын айтып, Абайдың қандай ірі тұлға екенін мақтан етеді [11].

Қысқасы — Абайдың аулында болу, өлең мен әннің салтанатының қайнаған базарын аралау Біржан сал үшін өте үлкен табыс болды.

Біржан салдың ақындық еңбектері

Көп зерттеушілердің баса көңіл аударатыны — ол Біржанның музыка саласындағы туындыларынан гөрі, оның ақындық еңбектері — өлеңдері мен толғаулары, жалынды лирикалары.

Біржан ер жетіп, есейген сайын, өмірдің мәніне, заманның ағымына үңілген сайын рухани тебіреністерге, философиялық толғаныстарға барды. Жаратылысынан турашыл, бетті, ойлы Біржан өзімен пікірлес, тағдырлас, өзі өмір сүрген дәуірдің жүгін өзімен бірге көтерісе бастаған әнші, ақын, білікті жігіттерге («Жастарға» атты шығармасында [10; 91]):

*Ер жігіт дүниені көрген артық,
Дүниеде не бар-жоғын сезген артық.*

*Түскендей аспан жерге іс болса да,
Бел байлап, тәуекел деп төзген артық...*

*Қол берген қиын жерде жолдас артық,
Бас тартқан жолдасынан он бас артық,
Өзіңмен бірдей жанып, бірдей күйген,
Досыңнан қатын-балаң болмас артық.*

*Жігітке сайран етіп жүрген артық,
Жігіттік бір кеткен соң келмес қайтып.
Дүниеде үйде жатып босқа өлгенше,
Жан-тәнің бірдей жанып күйген артық... —*

деп, өзінің замандастарына, шәкірт-інілеріне қозғау салды. Оларға бағыт сілтеді.

Біржанның өнеге-үлгісін берік тұтынған Жаяу Мұса, Құлтума, Қанапия, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Шашубай, Доскей, Естай, Әздембай сал, Ғазиз, Тайжан, Балуан Шолақ, Иман Жүсіп, Ағашаяқ тәрізді өнерпаздар оның ақындық, әншілік мектебінен тағылым-тәрбие алып, сал-серілік дәстүрді шеберлікпен дамытты. Поэзия мен музыка — бұлардың шығармаларының негізін құрды.

Өз туындыларында Біржан сал жас шақтың қоғамға, елге пайдалы істерге, өнімді еңбекке, өнер-білім ізденгіш талапкерлікке толы болуды қалайды. Бозбалаларды ел кезіп, жер танып, мүмкін болса, сайран салып, дүниенің төрт бұрышын түгел шарлап білуге шақырады. Атақты «Сырғақты» деген өлеңінде [10; 63]:

*Ақ тұйғын құс, қолымда сырғақты ма?
Басып-басып алайын ырғақтыма,
Бозбала, саған айтар өсиетім:
Жақын жүр әлпештеген ардақтыға.*

*Жанып тұрған жас өмір ал қызыл гүл,
Сипаттауға қызығын жетпейді тіл.
Жауқазын желбіреген жастық шақта,
Өмірдің мағынасына түсіне біл, —*

деп жастарға өмір мағынасын бозбала шақтан-ақ түсініп, адамгершілік мақсаттар үшін талап қылуға дағдыланса екен деген ізгі міндеттер жүктейді.

Біржан өзінің еңбек, талап, өнер-білім туралы нақылдарын тек жас қауымға ғана емес, соларға қоса, түгел ел-жұртына өсиет етеді. Ақынның шығармаларының нысанасы — ақылды ұғынар сергек қауым. Ол «Жақсы мен жаман» [10; 109] арасын ажыратар қасиеттерді былай термелейді:

*Біреудің аспанда жүр дәрежесі,
Біреудің көкте қолы, жерде басы.
Жақсының жаман менен айырмасы —
Ойласаң жер мен көктің екі арасы.
Жігітке ақыл пана, уайым қорған,
Сабыр сақтар жігітті қазған ордан.
Көрмегенді көрдім деп айтқан адам —
Білсеңіз, ол бір жаман хайуаннан.*

«Ақылдыға кейбір надан бағынбаған» — деп, оң мен солын білмейтін, өз бетімен кеткен тоғышарлар тобын адал адамдар қауымынан бөліп тастайды.

Біржан салдың әндерінде жүйрік ат сипаты үлкен орын алады. Жас жігіттің сүйгеніне деген іңкәр сезімі, махаббат мұңы сұлу да жүйрік, жорға да аяңшыл аттардың суретімен іштей астасып жатады.

Алдына қара салмайтын ерен жүйрік «Ақсеркеш» [10; 55]:

*Бәйгеден озып келген атты алайын,
Ер жігіт сынамай ма бақ-талайын.
Жиылып үлкен-кіші отырғанда,
Толқытып «Ақсеркешке» ән салайын.*

Қырғынқөктің тұқымы «Телқоңыр» [10; 71, 72]:

*Жүйрік ат, қыран бүркіт, қазан атым,
Құлақ сал «Телқоңырға», азаматым!
Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Тез жеткіз Телқоңырдың аманатын.*

Құлын пішінді «Бурылтай» [10; 68, 69]:

*Таңбасы жоқ, ені жоқ Бурылтайдың,
Сағасы өткел бермейді терең сайдың.
Құба жонға жүгіртіп шыға келсем,
Жұрты жатыр, өзі жоқ қалқатайдың, —*

деп жырлаған ақынның лирикалық әндерінің кейіпкерлері.

Сол бір заманда сұлу ат, сұлу ән, сұлу жар ер жігіттің мақтанышы, жан тынысы саналған! Біржан сал да, Ақан сері де осы бір заманның тамаша көрінісіне ерекше мән берген. Екеуі де су төгілмес жорға, қанаты талмайтын тұлпар, құмай тазы, ақ тұйғын, қыран бүркіт ұстаған. Сондықтан да Біржан нәзік сезімді, толқымалы көңіл-күйді, ғажайып сұлулықты (жылқының сұлу мүсіні, қыз сұлулығы, жан сұлулығы, табиғат әсемдігі т.б.) тамсана жырлаған лирик-композитор. Сондай-ақ оның әндеріне асқақ сезім, шалқыған кең тыныс, үлкен дауыс диапазоны тән. Халықтық музыканың тіліндегі әуен, ырғақтарға жаңаша түр, екпін-қуат дарытып, байыта түскен Біржан сал әндері сөзінің де ұлттық баяуымен, бейнелеу құралдарының ерекше көркемдігімен бірегей тұтастық танытады [9; 499, 500].

Поэзияда Абай жаңалық жаршысы болды десек, музыкадағы жаңа бағыт Біржаннан басталса керек. Өзінің шығармаларында өнерге, көркемділікке құмар ақын, әнге, өлеңге, домбыра сияқты қазақтың байырғы музыка аспабына жоғары баға береді. Олардың халықтық мәнін айрықша атап көрсетеді. Мысалы, әйгілі «Жонып алды» деген туындысында [10; 62]:

*Жан едім, әсем әнді сүйіп айтқан,
Жағымды көпке бірдей, жұрт ұнатқан.
Келетін нақысына жүз құбылтып,
Кейде өрлеп, кейде шалқып, баяулатқан.
Кім сүймес көкке өрлеген әсем әнді,
Көңілдің күйін шерткен көркем сәнді,
Болғандай бойға қуат, ойға азық,
Балқытып еріткендей тербеп жанды, —*

деп толғанады.

Немесе «Орынбор» атты өлеңінде [10; 86]:

*Домбыра алдым қолға сегіз перне,
Қызығы бұл шіркіннің тартар жерде.
Қолға алып әрлі-берлі тартқанымда,
Жаны жоқ кеудесінде адам дерге... —*

дейді.

Иә, бұдан артық өнер қадірін тану қиын. Ақынның эстетикалық анық талғамы — осы. Біржанның бұл сияқты озық эстетикалық түйіндер жасауы тегін емес. Кезіндегі озық идеялардың ізгі ықпалы, ұлы Абай эстетикасының тікелей әсері болғаны байқалады.

Бүгінге дейін зерттеушілеріміздің назарынан тыс қалып келген мәселе, Біржан өнеріне орасан зор рухани ықпал жасаған есімдер. Оның бірі Біржан салдың ұстаздары — Шөже, Орынбай, Салғара, Толыбай, Нүркей, Арыстан тәрізді өнер иелері. Екіншісі — өзін сүйіп қосылған жұбайы, балаларының анасы — Әпіш.

Әпіш ерекше парасатты, ақын-әнші жанын, оның жүрек сезімін қалтқысыз ұққан зерделі адам болған. Әрине, Біржан сал тәрізді өнерпаз жанға жар болудың қиындығын Әпіш әжеміз жақсы ұғынған. Біржан да Әпішті керемет қадір тұтып өткен.

«Әйелі Әпішке айтқаны» атты жырында [10; 105]:

*Жайлауы еліміздің — мидай дала,
Түріндей масатының күрең ала.
Ел кезіп, өз үйіме оралғанда,
Мұңдасым, көңіл ашар Әпіш қана, —*

дейді ақын.

Қазақ әншілік өнерінің асылынан саналатын «Бурылтай» әнін де Біржан сал Әпішке арнап шырқаған деген деректер бар.

Біржан поэзиясы — өткір тілді көркем шығарма. Әсіресе ақын адамды кейіптеуге асқан шебер. Ашық, айқын сөз бояуын қонымды қолданып нәрлендіріп, құлпыртып жібереді.

Жас шағы, дер кезінде Біржан өзін еркін ұстап, ешкімнен именбей ерке өскен. Басынан сөз асырмаған. Шорманның Мұсасы, Балқожа, Аққошқар, Тұрлыбек сияқтыларға сөздер арнаған.

Бір жолы Біржан Омбы қаласында атақты Шорманның Мұсасымен кездеседі. Мұса жайғасқан үйге кіргенде, отырғандар: «Ел еркесі ақын Біржан келді» деп орын береді. Сонда Мұса мырза тұрып: «Бұл ән де сала ма екен?», — дейді. Біржан сал домбырасын алып («Шорманның Мұсасына» атты шығармасы [10; 96, 97]):

*Сіз шыққан арғы атаңнан шынжыр балақ,
Орнаған сізге бақыт аямай-ақ.
Мұсеке, сізге өтірік, маған шын,
Тай-құнан топтан озып, болдым саяқ.
Мұсеке, біздің әнге кенелерсің,
Әнімді естігенде бұлбұл дерсің!
Ән салсам дауысымды көкке шырқап,
Бұл үйдің сындырамын терезесін, —*

дейді. Мұса ешнәрсе айта алмай, Біржанның әнінің шынында да асқақ екенін көріп, аузын жабады.

Өткен ғасырдың орта кезінде Омбының орыс мектебінің біріне Көкшетау уезінен оқитын бай балаларына орын береді. Алайда байлар балаларын жібермейді, қорқады. Бірақ орынды бос қалдырмай, қорғансыз кедей балаларын таңдап жібереді. Олардың бірқатары кайтып келіп, біреулері оқып бітіріп, ауылда тілмаш болып, шаруалары түзеліп, байып, тіпті бұрынғы қатарларына сәлемдеспейтін қалге де жетеді. Соның бірі Құдайбергеннің Балқожасы болады. Бір күні тілмаш Балқожаның үйіне Біржан келіп, қонақ болады. Біржанның келгенін құлақтанысымен жұрт: «Серімен дидарласамыз, әнін естиміз» деп Балқожаның үйіне иін тіресе отыра қалыпты.

Үй иесі мұны ұнатпайды. «Біржанды ақын деймісің? Оның әнін естімеген некен саяқ қой» деп жұртты үйінен шығарып жібереді. Ертеңіне Балқожа Біржанды аттандырада «міне, жолыңыз» деп бес сом ақша беріпті. Біржан оны қалтасына салмай, бөстектің астына тастайды. Мұны сезіп қалған Балқожа қонағына тіке қарап:

– Немене, ақын емес дегеніме ренжіп отырмысың, ақын болсаң, кәне өлеңді суырып тастай қойшы, — десе керек.

Кешеден булығып отырған Біржан осы сәтте үкілі домбырасын қағып-қағып жіберіп шырқағанда, жұрт Балқожаның үйін кернеп кетеді. Сонда Біржан дауысын алтықырға асыра аспандатып («Балқожаға» деген өлеңі [10; 98]):

*Балқожа, сенің әкең — Құдайберген,
Әрқашан жаман болмас жақсыға ерген.
Кешегі жаңа закон шыққан кезде,
Оязнай елге шығып бала берген.
Иіс-қоңыс, іріп-шіріп жатқаныңда
Қолыңнан Азынабай ұстап берген.
Көтерем аусыл болған өгіздерше,
Жаңа шығып келесің биік өрден.
«Көн құрысса, қалпына барад» деген,
Атаңды мен қайтейін аштан өлген, —*

дейді. Асығыс киімін киіп, шығуға айналған әншіні Балқожа тоқтатып, кешірім сұрайды. Қайтадан қонақ етеді. Ақынға «айыбым» деп жанат ішік жауып, ат мінгізеді.

Балқожа қонағын аттандырады.

– Ақын, мен қателестім, жаңағы өлеңізді ауыздан шығара көрмеңіз, — деп жалынады.

Біржан сал: «Мен аузыма ие болғанмен, мына естіген көп аузына қақпақ қояр ма?» — деп жүріп кетіпті.

Біржан жасаған XIX ғасырдың екінші жартысындағы қоғамдық-әлеуметтік жағдайға келсек, бұл кезде қазақ қоғамында біраз өзгерістер, жаңа бетбұрыстар бой көрсетті. Қазақстан түгел және біржола Ресей қарамағында өмір кешіп, соның шет аймағы болды. Бұрынғы ашықтан-ашық қанау,

тонау жолдары біраз өзгерді. Енді алаяқ пайдакүнемдердің күндері туып, баюдың жаңа түрлері өркендеуге бет алғанын аңғартты.

Заманын таныған көзі ашық ақындардың бірі ретінде Біржан да кезіндегі осы өзгерісті жырлайды. Ол өзінің «Күлең-Маймаққа» деген арнауында [10; 95] күні кеше ел кезіп, қала қаңғырып жүрген арсыздың бірі Күлең-Маймақтың алаяқтық жолмен тез байып алғанын бірден былай суреттейді:

*Сен өзің туганыңнан маймақ едің,
Есіл бойын Көкиолақпен жайлап едің.
Қаңғырып Қызылжардың көшесінде,
Қылжаңдап арақ ішкен парнақ едің.
Атандың дәулет бітіп Күлең-Маймақ,
Жігіт болар, мінекей, осындай-ақ.
Жігітке бақыт бітсе гүлденеді,
Кешегі қалыбыңа тартпа бірақ.*

Бірде Біржан сал Байпақ деген байға барады. Оның бермесін біле тұра, керек болып тұрмаса да, ақша сұрайды. Байды келеке еткісі келеді. «Байпаққа» деген туындысында [10; 94]:

*Ей, Байпақ, өлең айтпа келдім саған,
Қалтаңда бір сом болса, берші маған!
Біржанды өліпті деп естігенде,
Сабаң мен азақ болсын салған маған,*

дейді. Байпақ әнді қайтсын, бір теңгені де қимайды. Біржан оның сараңдығын халық алдында тағы бір көрсетеді.

Өз кезіндегі қаталдықтар мен заңсыздықтардан асыл азаматтың адал жаны түршігеді. Бірақ ол шошынбайды. Асауға құрық салғандай ақын ақырта әнге басады.

Біржан сал әндерінің шыңының бірі — халық арасында «Баласы Қожағұлдың Біржан салмын» атанып кеткен әні [10; 51]. Бұл өлең — азаматтық лирикаға толы, көктем желіндей сүйкімді, жұмсақ, терең жүректен шыққан туынды:

*Баласы Қожағұлдың Біржан салмын
Адамға зияным жоқ жүрген жанмын.
Кісіге анау-мынау бас имеймін,
Өзім сал, өзім сылқым, кімге зармын.*

Осы шығармада ақынның арманы, әні мен халқына қызмет етіп жүргені үшін жанының жадыралығы; дәулет жағынан өзінен жоғарымын дегендерге бас имейтін, адамгершілік арды жоғары қоятын қасиеті — бәрі де бар. Бұл туынды Біржанның «тастаған тасы өрге домалап», әлі де беті қайтпаған, жастық күштің кернеп тұрған кезінде шыққан ән. Жараланып үлгермеген жанның үні.

Біржанның халық мүддесін қозғайтын «Жанбота» мен «Адасқақ» өлеңдері туралы

Біржан салдың шығармашылық мұрасы жастыққа тән достық пен махаббат сезім-күйлерін, өзі өмір сүрген кезең мен ортаның, түрлі әлеуметтік оқиғаларын, адамгершілік, ізгілік, тағы басқа мәселелерді қамтыған бай мазмұнды болып келеді. Оларда жастықтың от жалыны да; серілік, салдықтың салты да; сұлулық атаулыға ынтықтық та; қиянат пен зорлыққа, әділетсіздікке қарсы туған ашу-ыза, ащы уыт та; өмірдің баянсыздығын біліп, торығу, қайғы — бәрі де бар. Өйткені ақиық ақын тағдырына риза болып, дегенін жасап өткен адам емес. Үстем қоғамның озбырлығын көзімен көрді. Өз басынан көп қасірет өткерген наразылардың бірі болды. Халық мүддесін қозғайтын «Жанбота» мен «Адасқақ» өлеңдерінде Азнабай мен Жанбота сияқты болыстардың халыққа көрсеткен қысымшылығын әшкереледі.

Кезінде сал ақындар ауыл-ауылды аралап, екеуара бірігіп немесе хормен өлең айтып, халықтың көңілін көтеретін болған. 1865 жылдың жайма шуақ жаз айы еді. Көк майсалы Көкшетау етегіне тігілген ақ шаңқан үйлер шапқан ат шаршайтындай аймақты алып жатыр. Себебі Сарыарқаның астанасы — Омбыдан «генерал-губернатор келе жатыр» деген хабар алыс-жақын аймақты түгел шарлап, қалың ел әуре-сарсаңға түскен. Әсіресе болыс, старшындар қатты әбігер үстінде. Үй тігу, қонақ күту, сән-салтанат көрсету жөнінде бірінен-бірі асып түскісі келіп жанталасуда. Бұл аймақтағы көп болыстың ішіндегі ең көрнектілері — Азнабай мен Жанбота. Азнабай — жуан тұқым Қоңырқожаның баласы болса, Жанботаның «сегіз болыстан шені артық» (Біржан салдың сөзі)...

Түске салым Жанбота тіктірген үйлер жақтан шырқау ән естілді. Бұл «Сары Арқаны әнмен сандалтқан» Біржанның дауысы екенін естіген жұрт сол жаққа құлақ түріп, аңсары ауа бастаған. Басқа шаруа былай қалып, әсіресе жас жігіттер, қыз-келіншек ән шыққан жаққа ағыла бастады. Бұл Жанботадан абыройын асырғысы келіп жүрген Азнабай болысқа ұнаған жоқ. Генерал-губернатор келмей жатып, Жанбота ауылының той-думанға айнала бастағанын жақтырмай, араға кісі салып көріп еді, бақталас болыс: «Жастардың қолқалауымен ән салып отырған Біржанға мен не деймін?» — деп қырсық жауап қайтарыпты.

Біржан отырған үйдің иесіне: «Генерал-губернатор келгенше қоя тұрсын», — деп сөз айттырса, ол да: «Жиналып тұрған көпшілікке топырақ шаша алмаймын», — десе керек. Бұған ашуланған Азнабай поштабайын жұмсап: «Тоқтат Біржанды!» — деп бұйырады. Поштабай барып бұйрықты жеткізсе, Біржан тоқтамайды. Поштабай әуелі қолындағы домбырасын тартып алмақ болады. Өзі де балуанға түсіп жүрген қарулы Біржан домбырасын бермейді. Сосын поштабай қолындағы қамшымен Біржанды бір тартып жібереді. Мұның аяғы төбелеске айналып, отырған жұрт поштабайды үйден қуып шығады. Бірақ денесіне қамшы тиген Біржан бұған қатты намыстанып, жан айқайы «Жанбота» әнін [12] шығарады:

*Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көшеітау боқтығына көмген жерің?
Кісісін бір болыстың біреу сабап,
Бар ма еді статьяда көрген жерің?*

*Жанбота өзің — болыс, әкең — Қарпық,
Ішінде сегіз болыс шенің артық.
Өзіңдей Азнабайдың поштабайы
Қолымнан домбырамды алды тартып.*

*Тартса да, домбырамды бергенім жоқ,
Есерді поштабайдай көргенім жоқ.
Қамшымен топ ішінде ұрып еді,
Намыстан, уа, дариға, өлгенім жоқ...*

Сонымен Біржан сал жазықсыз жанына жара салған жуантаяқтарға бас иемей, оларды сын садағына іледі. Жанботадай үкімет алдында беделі бар басшының қамқорлығын талап етеді. Оған ашынған ащы үнін жеткізеді.

Бірақ кері құлақ, қорқақ Жанбота болыстың Азнабайдай азулы жыртқышқа қарсы тұрар халі болған жоқ. «Қарғаның көзін қарға шұқымайды» дегендей, «азулы алты қарыс» Азнабайға ештеңе істей алмасын байқаған соң, ақын атақты «Адасқақ» әнін [10; 102] шығарады:

*Созады Біржан дауысын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай.
Бас қосқан мәжілісіміз болады деп,
Жанбота, мазамды алдың ала жаздай.*

*Біржанды өзің қойдың еркелетіп,
Салады Біржан әнді ентелетіп.
Есерге поштабайдай көз алдыңда,
Біржанды қойғаның ба желкелетіп?!*

Иесіне жағынған ит мінезді поштабайдың қорлығына төзу, оны естен шығару, кешіру мүмкін емес-ті. Сондықтан бұл әнінде Біржан дүниеде әділеттің жоқтығын, кім болса да біреуге жағымпаздандудың керек еместігін, өз күшіне, қабілетіне қарай өмір сүру керектігін ашына айтады.

«Жанбота» мен «Адасқақ» әндері Біржан сал шығармаларының шоқтықты кезеңі екенін, сонымен қатар ақынның еліне ерке де еркін өнерпаз екендігін айқындай түскен туындылар. Етіне қамшы дағы түссе де, ол домбырасын (өнерін) аман сақтап қалады. Жанботаға жан ұшыра айтқан тағы бір сөзінде («Жанботаға тағы бір айтқаны» атты өлеңі [10; 104]) билердің азғындап кеткен кезеңі туды деген пікір білдіреді:

*Бұрынғының биінде би қалмады,
Бүгінгінің биінде ми қалмады...
Бұрынғының билері тамам болды,*

*Ендігінің билері жаман болды.
Арғымақтың аяғын арқан шалып,
Есек озып, бәйге алған заман болды.*

Біржандай арғымақтың аяғын арқан шалған заман өзінің бұйрығын іске асырғанымен, ақын айтарын айтып кетті. Сөзбен өз таңбасын басып кетті.

Өкінішке орай, Арқаның ардагері Біржанның басына осы бір ойнаған таяқ кейінгі кездерде де қайталанып, ақыры әншінің түбіне жетті.

Түйін

Біржан сал Қожағұлұлы туралы бұрын-соң жазылған еңбектердің қай-қайсысы болсын ұлы ақын-композитордың шығармалары ескірмей, тозбай, халықпен бірге жасап келе жатқан асыл қазына екендігін кеңінен түсіндіреді.

Шынында да Біржан халқының қалаулысы, әр елдің асыға күткен той-думанының басты серісі, жиылған топтың көңіліне рухани нұр құйған асқан дарын, өнерпаздар серісі, ел еркесі. Өзінің «Көкейкесті» атты атақты туындысында [10; 108]:

*Ай қараңғы көрінер солған сайын,
Пенде азар кемеліне толған сайын.
Адамға ашу — пышақ, ақыл — таяқ,
Таяқ та мұжылады жонған сайын.*

*Мінгенім дәйім менің — күрең бесті.
Жүрісіне жануардың, көңілім өсті.
Есіме сен түскенде, қайран елім,
Шығарған әнім еді «Көкейкесті».*

*Мінгенім ел көшкенде көкше бесті,
Жөкейден Мамай көлге елім көшті.
Есіме түскенінде құлындарым,
Елжіреп іші-бауырым жерге түсті, —*

деп, еліне мәңгілік әдемі ән, жалынды жыр сыйлаған асқан дарын иесін өнер сүйгіш саналы қауым кадрілеп бақты. Оның атына кір келтірмеу қамында болды. Соңғы жылдары Біржанның музыка саласындағы еңбектері жиналып, жарық көрді. Зерттеушілер, оқулық авторлары ақын шығармаларын жинап, бастырушылар алқасы алуан түрлі ой толғап, пікірлер қозғады. Е.Ысмайыловтың басшылығымен Біржан салдың шығармалары бөлек кітап болып шықты. Біржан мұралары өзінің нағыз қадірменді ұрпағының қолына тиді. Ақынның шығармаларына жоғары баға беріліп, әдебиет тарихынан алатын орны белгіленді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Негимов С. Қазақтың сал-серілері. Ғылыми эсселер. — Алматы: Ана тілі, 2005. — 128 б.
- 2 Ысмайылов Е. Біржан салдың ақындығы / Біржан сал. Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1967. — 7–47.
- 3 Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. — Алматы: Жазушы, 2005. — 173, 174-б.
- 4 Сүйіншілиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 720-б.
- 5 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
- 6 Екі мыңжылдық дала жыры / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2000. — 752 б.
- 7 Жеті ғасыр жырлайды: Екі томдық. — 1-т. — Алматы: Жазушы, 2004. — 400 б.
- 8 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары: Үш томдық. — 2-т. / Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин. — Алматы, 1984. — 336 б.
- 9 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1999. — 720-б.
- 10 Біржан сал. Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1967. — 228 б.
- 11 Абай. Энциклопедия / Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред. — Алматы: Атамұра, 1995. — 177-б.
- 12 Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым / Құраст. Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. — Алматы: Алматыкітап, 2006. — 101-б.

Р.С.Каренов

Творчество Биржан-сала Кожажулова — крупное явление в казахской музыке второй половины XIX столетия

В статье показывается, что вторая половина XIX в. стала периодом расцвета музыкального искусства в казахской степи. Крупным явлением в казахской музыке этого периода стало творчество Биржана Кожажулова. Отмечается, что богатое песенное творчество, неподдельное исполнительское мастерство придали имени Биржан-сала ореол величия и славы по всей казахской степи. Приводится известная песня «Биржан-сал», в которой он определил свое поэтическое кредо. Автор отмечает, что вся жизнь, вся история современников-соплеменников нашли отражение в песнях Биржана. Произведения Биржана-сала вошли в сокровищницу казахской народной песенной классики. Сегодня домбра незабвенного Биржана Кожажулова подхвачена новым поколением казахского песенного искусства. Автор делает вывод, что в дальнейшем следует продолжить работу по увековечению памяти выдающегося акына.

It is shown that second half of XIX-th century became the period of blossoming of musical art in the Kazakh steppe. It is proved that creativity of Birzhana Kozhagulova became the large phenomenon in the Kazakh music of this period. It is noticed that rich song creativity, genuine mastery has given to a name of Birzhan-sal an aura of sizes and glory on all steppe Kazakh. The known song of «Birzhan-sal» in which it has defined the poetic credo is resulted. It is underlined that all life, all history of contemporaries-fellow tribesmen has found reflections in song of Birzhan. It is underlined that Birzhan-sal products were included into a treasury of the Kazakh national song classics. That fact is established that today dombra unforgettable Birzhan Kozhagulov is picked up by new generation of the Kazakh song art. The conclusion that further it is necessary to continue work on perpetuating of memory outstanding akyn becomes.